

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ В АСПЕКТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА САМООРГАНІЗАЦІЇ КУЛЬТУРНО-МИСТЕЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. Розглянуто процес формування інституційних засад управління культурно-освітнім розвитком українського суспільства в період 1917—1953 років, виникнення Міністерства культури як прояв нового рівня мистецької діяльності в системі самоорганізації суспільного життя України.

Ключові слова: мистецьке життя, інституційні засади, управління, організаційні форми, культура, освіта, виховання, міністерство культури.

Аннотация. Рассмотрен процесс формирования институциональных основ управления культурно-образовательным развитием украинского общества в в 1917—1953 годах, возникновение Министерства культуры как проявление нового уровня творческой деятельности в системе самоорганизации общественной жизни Украины.

Актуальність. У добу індустріальних суспільств, що мають конструктивістську основу, актуалізується проблема управління процесами, що відбуваються в галузі мистецтва як певної інституціалізованої сфери суспільного життя. Виникають практики суспільного управління процесами мистецької діяльності, відповідні стратегії та організаційні рішення. ХХ століття ще не достатньо осмислене з погляду концептуалізації та засвоєння того досвіду, який був набутий у цій важливій галузі буття культури.

У наш час відбувається процес суспільної трансформації, спрямованої на формування інформаційного суспільства, що має нову, комунікативну, основу. Це, своєю чергою, потребує формування нових засад організаційної діяльності в галузі культурного життя — таких, що будуть відповідати його об'єктивним самоорганізаційним засадам. Останнє неможливе без вирішення актуальної наукової проблеми — історико-культурологічного розкрит-

Ключевые слова: художественная жизнь, институциональные основы, управление, организационные формы, культура, образование, воспитание, министерство культуры.

Summary. The formation of the institutional bases for the regulation of cultural and educational development of Ukrainian society for the period of 1917—1953 is disclosed in this article. The conclusion concerning the creation of Ministry of Culture as the result of emerging of the new level in artistic activity in the system of self-organization of social life of Ukraine is made.

Key words: artistic life, institutional bases, management, forms of organization, culture, education, training, Ministry of Culture.

тя змісту процесу формування інституційних засад мистецької діяльності в нашій країні у попередній історичний період.

Мета статті — показ особливостей етапу формування інституційних засад управління мистецькою діяльністю в Україні, який охоплює період 1917—1953 років.

Основний зміст. У процесі поступової професіоналізації мистецької діяльності у ХІХ століття громадська думка дедалі більше визнає її як важливий засіб культурно-освітнього виховання громадян і консолідації суспільства. Розвиток і розширення цехового принципу організації професійної мистецької діяльності потребував нових, організаційно більш досконалих систем координації. Це привело до створення управлінських структур і об'єднань — громадських і підконтрольних уряду. Досвід функціонування в Європі та Росії мистецьких товариств (приміром, Галицького музичного товариства, Імператорського Російського музичного товариства), спрямо-

ваний на організацію мережі та створення певної системності в її діяльності, було використано в новій країні, що отримала назву Радянського Союзу, і в Україні, що увійшла до його складу.

Визнаючи значне відставання культурно-освітнього рівня основної маси населення від європейських країн, майже всі уряди, що діяли в Україні після жовтневих подій в Російській імперії у 1917 р., надавали культурно-освітній сфері важливого значення.

Українська Народна Республіка, проголошена III Універсалом Центральної Ради 7 листопада 1917 р., проіснувала до 29 квітня 1918 року. Виконавча влада в новій парламентській, демократичній, конституційній республіці здійснювалася спочатку Генеральним секретаріатом, а з січня 1918 р. — Радою Народних Міністрів.

Генеральний секретаріат, створений 15 червня 1917 року ще до проголошення УНР як виконавчий орган Центральної Ради, мав у своєму складі Генеральне секретарство освіти. Влада Генерального секретарства народної освіти на чолі з І. М. Стешенком — першим українським керівником такого рівня, поширювалася на всі ділянки українського культурного життя: науку, культуру, архівну справу, охорону пам'яток історії та мистецтва [1, 29].

Відділ із подібними функціями також було передбачено й у складі Народного комісаріату освіти Положенням про цей державний орган, затвердженим Декретом РНК УСРР від 6 червня 1919 р. [29, арк. 1].

Відділ мав широкі повноваження. Поміж інших функцій на нього, приміром, покладалася відповідальність за встановлення рівня мистецько-історичної вартості будь-якого будинку або мистецьких артефактів, створення спеціальних комісій за участю компетентних осіб [6, 395].

Діяльність НКО суттєво впливала на функціонування мистецьких установ і навчальних закладів, зокрема музичних. У структурі Народного комісаріату освіти діяли й інші мистецькі підрозділи. Так, постановою РНК УСРР від 18 грудня 1920 р. “Про облік і розподіл музичних інструментів” на Музичний

відділ Народного комісаріату по освіті [5, ст. 592] було покладено завдання врегулювання порядку реквізиції музичних інструментів, що мало широку практику у цей період, та передання їх творчим колективам і навчальним закладам.

Намагався НКО впливати й на творчі процеси. Про це зауважував в одному із своїх звітів нарком освіти О. Я. Шумський, який у своїй роботі “надавав серйозне значення театру і в частині створення української опери...” [30, арк. 37].

Створене у травні 1918 р. Міністерство народної освіти та мистецтв на чолі з М. П. Василенком опікувалося культурно-освітніми проблемами, мистецькими навчальними закладами, галуззю мистецтва як важливим напрямом діяльності державної установи. Державний орган під його керівництвом вживає заходів “до можливого збереження для національної культури пам'яток старовини і мистецтва, до забезпечення розвою національного театру та до пристосування кінематографу на потреби освіти і виховання в національному напрямку” [28, арк. 8].

Одним з перших документів, затверджених Тимчасовим робітничо-селянським урядом України, є постанова від 18 січня 1919 р. “Про передачу всіх театрів та кінематографів у відання відділу освіти” [4, ст. 34], декрет РНК УСРР від 25 лютого 1919 року “Про електротетри”. Останнім було оголошено власністю держави з підпорядкуванням безпосередньо Кінокомітету Комісаріату народної освіти електротетрів імені Карла Лібкнехта (колишній “Ампір”), Рози Люксембург (колишній “Модерн”), III Інтернаціоналу (колишній “Мішель”). Новою владою створювалася мережа культурно-освітніх установ і навчальних закладів України, що мали формувати “революційну” свідомість громадян.

Таким чином, розпочинаючи з Секретарства народної освіти, в кожній з діючих в цей час центральних державних установ існував окремий підрозділ, на який було покладено відповідальність за здійснення державної політики в культурно-мистецькій сфері.

Від 1920 р. “Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правитель-

ства України и Уполномоченных РСФСР” містить документи, що свідчать про велику роль і повноваження Наркомосвіти в організації мистецької та культурно-освітньої справи. Прикладом цього є Декрет РНК УСРР від 10 серпня 1920 року “Про утворення Головного комітету професійно-технічної та соціально-наукової освіти, Декрет РНК РСФРР від 3 листопада 1920 р. “Про централізацію бібліотечної справи” тощо.

Головний комітет професійно-технічної та соціально-наукової освіти об’єднав політико-освітню, агітаційно-освітню роботу в республіці й зосередив її на обслуговуванні політичного та економічного будівництва в Україні. Для поглиблення роботи в його складі згідно з декретом РНК УСРР від 14 грудня 1920 р. “Про Головний політико-освітній комітет (Головполітосвіту)” [16, 585] створюється Головний політико-освітній комітет.

Сфера мистецької діяльності стає головним чинником у формуванні ідеологічної свідомості суспільства. За постановою РНК УСРР від 19 лютого 1921 р. “Про направлення діяльності Наркомосвіти з метою оволодіння просвітньою справою”, Головполітосвіта мала “направляти всі засоби, а особливо художні (кіно, фото, тео і т.п.) на поширення комуністичної агітації” [7, 84].

20-і роки ХХ ст. — це період, коли розпочинається формування фондів державних музеїв. Декретом від 11 березня 1921 р. “Про купівлю для державних музеїв у приватних осіб музейних цінностей” [8, 125] всі “збірки пам’ятників мистецтва та старовини, а також різних речей, які мають цінність для музеїв УСРР, переходять до відання Всеукраїнського комітету охорони пам’ятників мистецтва, старовини та природи (ВУКОПШС)”.

Постановою РНК УСРР від 19 квітня 1921 року “Про селянські будинки” [2] Наркомосвіти доручалося використати селянські будинки для утворення єдиного центра політосвітньої праці на селі.

Завдяки значним зусиллям наркома освіти Г. Ф. Гринька Україна домоглася прийняття Кодексу законів про народну освіту УСРР. Уже Постановою ВУЦВК від 22 листопада 1922 р. “Про введення в дію Кодексу законів про на-

родну освіту” в Україні була визначена мережа закладів культури і мистецтв, парадигми їх функціонування і механізм управління системою [11, 155—186].

Кодексом встановлювалася законодавча база для організації культурно-освітньої та мистецької діяльності, яка підпорядковувалася завданням політичної освіти і виховання. В Кодексі визначено й систему політичної освіти, її завдання, заклади політичної освіти і виховання, що перебували безпосередньо у віданні Головполітосвіти — підрозділу Наркомосу. Це — клуби і селянські будинки, музеї з їхньою екскурсійно-виставково-музейною роботою, бібліотеки. Галузь мистецтв, що поділялася на види: театральномузичний, образотворчий, літературний і кінематографічний, організовувалася і спрямовувалася, як зазначалося в документі, Головполітосвітою за посередництвом Відділу мистецтв, який, своєю чергою, мав підвідділи.

Поступово визначалася роль мистецької галузі. У резолюції Х з’їзду КП(б)У від 29 листопада 1927 р. “Про завдання культурного будівництва на Україні” зазначено, що “театр, кіно, радіо, художня література є великим знаряддям створення нової радянської української культури. Хоча серед театрів є тільки 26% українських, але організація українського державного театру і опери становить нове художнє досягнення, дає можливість створення нової української драми і української опери, співзвучної всьому процесові соціалістичного будівництва” [11].

Культурно-освітня сфера управлялася за допомогою рішень Наркомату освіти України. В його підпорядкуванні знаходилися всі дошкільні, шкільні, позашкільні та вищі навчальні заклади, заклади політосвіти (клуби, сільклуби, хати-читальні, бібліотеки), академічна наука, мистецтво, музейна справа, архіви, видавнича діяльність. “Народний Комісаріат Освіти має у своєму розпорядженні більш за 20 тис. різних установ — школи: 4-річки Іступеня — профшколи, різні курси, різні вищі учбові заклади, музеї, картинні галереї, кіно, радіо, театри, музичні установи, фабзавучі, школи селянської молоді, радпартшколи і т. д. і т. п. Усі справи культурної освіти різни-

ми шляхами сходяться і перебувають в руках Наркомосу” [18, 3], — згадував Нарком освіти М. О. Скрипник.

Особливу увагу Робітничо-селянського уряду України спрямовано на підвищення відповідальності НКО за розповсюдження серед населення книг популярно-соціально-економічної та наукової літератури, марксистсько-ленінської літератури — Постанова ЦК КП (б)У від 28 лютого 1929 року “Про поширення української книги” [3, 9—10].

Після реорганізації у 1930 р. Народного комісаріату освіти УСРР згідно з Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 13 серпня 1930 року “Про реорганізацію народного комісаріату освіти УСРР” в його структурі залишається сектор мистецтва, сектор масової комуністичної освіти, діяльність яких дала можливість створити самостійні відділи мистецтва і культури.

Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 5 травня 1931 р. “Про утворення рад культурного будівництва” поряд з організацією Ради культурного будівництва при Народному комісаріаті освіти УСРР для здійснення єдиного плану культурної роботи різних державних і громадських організацій утворюються подібні ради при всіх районних виконавчих комітетах і міських Радах, що підпорядковувалися безпосередньо центрові.

Завдяки діям перших урядів (до 30-х років ХХ ст.) та їх національно налаштованих керівників було вжито заходів для створення системності в культурно-освітній сфері, організації. Проте радянський уряд, надаючи культурно-мистецькій діяльності певної системності, підпорядкував її завданням комуністичного виховання населення, підносячи цю діяльність до рівня державного значення.

Культурна політика перших радянських часів, крім націоналізації культурно-мистецьких і освітніх закладів, послідовно втілювала в життя й інші пріоритети, зокрема й мовне питання. Декларацією Тимчасового робітничо-селянського уряду України, проголошеною 26 січня 1919 р., зазначалося, “що просвіта народних мас є одною з перших умов зрозуміння цими масами своїх класових революційних завдань”.

Діяльність міністрів освіти урядів Центральної Ради (1917—1918) — Стешенка І. М., Григоріїва Н. Я., Христюка П. О., Прокоповича В. К.; міністрів освіти урядів Української держави (1918) — Василенка М. П., Стебницького П. Я., Науменка В. П., Щириці Ю. О.; міністрів освіти Української народної республіки доби Директорії (1918—1919) Холодного П. І., Огієнка І. І., Крушельницького А. В.; міністрів освіти уряду Української Радянської Соціалістичної Республіки (1919—1936) — Михайличенка Г. В., Гринька Г. Ф., Шумського О. Я., Скрипника М. О., Затонського В. П. тим чи іншим чином передувала створенню нового центрального відомства, яке мало опікуватися передусім мистецькими проблемами. Наркомат освіти став лабораторією створення галузі культури і мистецтва, яка почала діяти самостійно після створення Управління у справах мистецтв при РНК УСРР.

На першому етапі діяльності Управління у справах мистецтв при Раднаркомі УСРР (Постанова ЦВК і РНК УСРР від 8 лютого 1936 року “Про утворення Українського управління у справах мистецтв при Раднаркомі УСРР”) перепідпорядковувалися театри та інші видовищні підприємства, кіноорганізації, музичні художньо-малярські, скульптурні та інші мистецькі установи, зокрема навчальні заклади, які готували кадри працівників театрів, кіно, музики і образотворчих мистецтв і належали Наркомосу та іншим відомствам. До його системи управління перепідпорядковувалося й Управління фото-кінопромисловості.

Першим керівником Управління було призначено Хвилю Андрія Ананійовича [12].

Керівництво підприємствами і установами обласного значення здійснювалося через Управління у справах мистецтв при РНК АМСРР і облвиконкомах.

Про складність часу свідчить кадрова нестабільність керівництва в галузі.

У 1938 р. Управління очолив Компанієць Микола Павлович, який походив з робітників, закінчив Дніпропетровський гірничий інститут. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 12 липня 1944 р. № 53 його було “увільнено” з посади начальника Управління [24]. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 12 липня

1944 р. № 54 на цю посаду було призначено Корнійчука Олександра Євдокимовича — відомого літературного та громадського діяча [20]. Але його першим заступником згідно з постановою Ради народних комісарів УРСР було призначено М. П. Компанійця [13].

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 17 січня 1945 р. Управління в справах мистецтв при РНК УРСР реорганізовано в Комітет в справах мистецтв при РНК УРСР [21, *арк. 3*]. Його очолив знов О. Є. Корнійчук [22]. Під його керівництвом 2 лютого 1945 р. було розроблено Положення про Комітет в справах мистецтв при РНК УРСР.

24 січня 1946 р. О. Є. Корнійчука увільнено за власним бажанням від обов'язків Голови Комітету в справах мистецтв при Раді Народних Комісарів УРСР [23] і цим же числом на цю посаду було знову призначено М. П. Компанійця [24, *арк. 355*].

Політичні інтриги привели на цю посаду М. П. Пашина, якого було призначено на цю посаду у 1947 р. В архівних документах Центрального державного архіву України зберігаються Указ Президії Верховної Ради УРСР від 29 травня 1950 р. про звільнення з посади Голови Комітету в справах мистецтв УРСР М. Пашина [25], текст промови про розвиток науки і культури на VIII сесії Верховної Ради УРСР 1-го скликання [14, *арк. 41зв.—43*].

Від травня 1950 року Комітет очолював Д. Д. Копиця [26].

Згідно з указом Президії Верховної Ради УРСР від 10 квітня 1953 р. “Про перетворення союзно-республіканських міністерств Української РСР” було створено новий центральний орган — Міністерство культури України. Воно об'єднало функції Міністерства кінематографії УРСР, Управління у справах вищої школи, Комітету в справах мистецтв, Комітету в справах культурно-освітніх установ, Комітету радіофікації, Управління в справах поліграфічної промисловості, видавництва і книжкової продукції.

Висновки. Створення управлінських структур і об'єднань у період постання незалежної України на початку ХХ ст. було відповіддю на проблеми розвитку і розширення цехового принципу організації професійної мистецької

діяльності, які потребували нових, організаційно досконаліших систем координації. Майже всі уряди, що діяли в Україні після жовтневих подій в Російській імперії у 1917 року, надавали особливого значення культурно-освітній сфері.

У кожній з діючих в цей час центральних державних установ існував окремий підрозділ, що опікувався мистецькими проблемами. Відповідно до загального суспільного розвитку того часу Головополітосвіта мала спрямовувати всі засоби на поширення комуністичної агітації, відтак сфера мистецької діяльності стає у цей час одним з головних чинників у формуванні ідеологічної свідомості суспільства.

У 1922 р. було визначено мережу закладів культури і мистецтв, визначено парадигми їх функціонування і механізм управління системою. На державному рівні було визначено законодавчу базу для організації культурно-освітньої й мистецької діяльності відповідно до потреб системи політичної освіти.

Усе це перебувало у віданні безпосередньо Головополітосвіти як підрозділу Наркомату освіти. До системи віднесли клуби і селянські будинки, музеї з їхньою екскурсійно-виставково-музейною роботою, а також бібліотеки.

Галузь мистецтв, що поділялася на види: театральньо-музичний, образотворчий, літературний і кінематографічний, організовувалася і спрямовувалася Головополітосвітою за посередництвом Відділу мистецтв. Наркомат освіти України, завдяки діям перших урядів та їх національно свідомих керівників, вжив заходів для створення цілісності й системності в організації мистецького життя.

Нарешті, у повоєнний період було створено новий центральний орган — Міністерство культури України, яке об'єднало функції Міністерства кінематографії УРСР, Управління у справах вищої школи, Комітету в справах мистецтв, Комітету в справах культурно-освітніх установ, Комітету радіофікації, Управління в справах поліграфічної промисловості, видавництва і книжкової продукції.

Отже, можна зробити висновок, що інституціалізація процесів саморегуляції мистецького життя в Україні в контексті історичного

буття нашого народу у першій половині ХХ ст. зумовила необхідність утворення спеціалізованого інституту державного управління, що

свідчить про новий рівень прояву мистецької діяльності в системі суспільного життя.

Література:

1. Болтівець С. Педагогічні ідеї та погляди І. М. Стешенка / С. Болтівець // Український педагог Іван Стешенко: навч. посібник. — К.: Київ. міжрегіон. ін-т удосконалення вчителів ім. Б. Грінченка, 1994.
2. Вісті ВУЦВК. — № 83. — 10 травня 1921 р.
3. Вісті ЦК КП (б) У. — 1929 р. — № 3(47),
4. Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду Української Соціалістичної Радянської Республіки. — 1919 р. — № 3.
5. Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду Української Соціалістичної Радянської Республіки. — 1919 р. — № 15.
6. Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду Української Соціалістичної Радянської Республіки. — 1919 р. — № 34. — Ст. 395.
7. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. — 1921 р. — № 3. — Ст. 84.
8. Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду України. — 1921 р. — № 4. — Ст. 125.
9. Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1936 р. — № 6. — Ст. 24.
10. Збірник Законів України. — 1930 р. — № 19. — Ст. 183.
11. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної Партії і Радянського уряду 1917—1959 рр. : 36. документів в 2 т. — Том 1. (1917— червень 1941 рр.). — К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1960. — 881 с.
12. Постанова РНК і ЦК КП(б)У від 23 лютого 1936 р. «Про призначення тов. Хвилі А. А. начальником Управління мистецтв при РНК УСРР» // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. — 1936 р. — № 10. — Ст. 48.
13. Постанова Ради Народних Комісарів УРСР № 803 від 14 липня 1944 р. про призначення Компанійця М. П. першим заступником начальника Управління в справах мистецтв при РНК УРСР // ЦДАГО. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 992. — Арк. 96.
14. Промова Голови Комітету в справах культурно-освітніх установ при РНК УРСР Пашина М. П. на VIII сесії Верховної Ради УРСР 1 скликання про розвиток науки і культури від 28 серпня 1946 р. // ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 54.
15. Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства Украины. — 1920 р. — № 28.
16. Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. — 1920 р. — № 27. — Ст. 585.
17. Собрание узаконений и распоряжений Рабочего и Крестьянского правительства. — 1920 р. — № 87.
18. Скрипник М. Під клясовою ознакою // Радянська освіта. — 1933. — № 5.
19. Указ № 53 Президії Верховної Ради Української РСР про увільнення Компанійця М. П. від обов'язків начальника Управління в справах мистецтв при РНК УРСР // ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 17. — Арк. 8.
20. Указ № 54 Президії Верховної Ради Української РСР про призначення Корнійчука О. Є. начальником Управління в справах мистецтв при РНК УРСР // ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 17. — Арк. 8.
21. Указ Президії Верховної Ради УРСР про перетворення Управління в справах мистецтв при РНК УРСР в Комітет в справах мистецтв при РНК УРСР // ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 24.
22. Указ Президії Верховної Ради УРСР про призначення Корнійчука О. Є. головою Комітету в справах мистецтв при РНК УРСР від 17 січня 1945 р.
23. Указ Президії Верховної ради Української РСР про увільнення Корнійчука О.Є. від обов'язків Голови Комітету в справах мистецтв при Раді Народних Комісарів УРСР від 24 січня 1946 р. // ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 37.
24. Указ Президії Верховної ради Української РСР про призначення Компанійця М.П. Головою Комітету в справах мистецтв при Раді Народних Комісарів УРСР від 24 січня 1946 р. // ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 37. — Арк. 355.
25. Указ Президії Верховної Ради УРСР про звільнення Пашина М.П. від обов'язків Голови Комітету в справах мистецтв УРСР від 29 травня 1950 р. // ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 188. — Арк. 153.
26. Указ Президії Верховної Ради УРСР «Про призначення тов. Копиці Д. Д. головою Комітету в справах мистецтв Української РСР» від 29 травня 1950 р. // ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 188.
27. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 364. — арк. 58. // Радянська Україна. — 1953р. — 11 квітня. — № 86.
28. ЦДАГО України. — Ф. 2201. — Оп. 1. — Спр. 63. — Арк. 8.
29. ЦДАГО України. — Ф. 2581. — Оп. 1. — Спр. 190. — Арк. 1.
30. ЦДАГО України. — Ф. 39. — Оп. 4. — Спр. 237.
31. ЦДАГО. — Ф. 4763. — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 1—8.